

Treball de Fi de Grau en
Antropologia social i cultural

“No som una botiga, som una família”

Cohesió social i poder en una
cooperativa de consum

Gerard Caballé i Tomàs

gerard.caballe.tomas@gmail.com

Universitat de Barcelona – Curs 2018/2019

Tutor Dr. Raúl Márquez Porras

Índex

Resum	2
Introducció.....	2
Trajectòria i transformació de <i>Naturalment</i>	3
<i>Naturalment</i> com a <i>comunitat</i>	7
<i>Naturalment</i> com a <i>camp polític</i>	13
Consideracions finals.....	18
Bibliografia.....	20

Resum

Fundada inicialment amb un plantejament explícitament anticapitalista, la cooperativa de consum *Naturalment* presenta des de 2011 una diversitat social i ideològica notable entre els seus membres, aparentment més allunyada d'aquest plantejament. Això no obstant, el grup manté una intensa activitat sense que, aparentment, sorgeixin conflictes a l'hora de definir la organització o el funcionament de la cooperativa. S'examinarà com es manté la cohesió entre els membres i les diferents representacions individuals del projecte, destacant la construcció d'un sentiment de comunitat que ofereix als socis un marc on construir relacions socials a partir d'una experiència compartida. Posteriorment, s'analitzaran les relacions de poder interpersonal i entre les diferents representacions de la cooperativa, aprofundint en la transmissió ideològica de la representació dominant, i s'explorarà la relació entre comunitat i el poder dominant, argumentant que la noció col·lectiva es fonamenta en les pràctiques originades a partir de la representació dominant.

Comunitat – cohesió social – camp polític – ideologia – creativitat social

Introducció

En aquest article pretenc analitzar com es construeix la cohesió social a *Naturalment*, una cooperativa de consum a Igualada (Catalunya), atenent a les diferències que els membres destaquen entre sí en relació amb una trajectòria històrica fortament política lligada a l'Ateneu Llibertari d'Igualada i a la posterior entrada de socis que no hi estaven vinculats. Identificats els principals mecanismes de cohesió del grup, vull problematitzar la noció acrítica d'aquesta convivència examinant situacions de conflicte entre els membres i com aquests són o no resolts, atenent a l'aparent discordança entre aquesta diversitat manifesta i l'intent de mantenir la identitat i sentit polític de la cooperativa per part d'alguns membres.

El text es fonamenta en material etnogràfic recollit en un primer període de treball de camp, (novembre de 2016 a novembre de 2017), a través d'observació participant en les assemblees, en algunes de les activitats de *Naturalment* i, de manera més general, de participar en la vida social del grup, al local o en d'altres espais com l'hort o una fira local d'economia social. També vaig realitzar una desena d'entrevistes semidirigides a diversos socis de forma individual per a, entre d'altres, contrastar els interessos i representacions

entre diferents persones. Finalment, arran d'un conflicte a la cooperativa que considero representatiu, de febrer a maig de 2018 vaig assistir a diverses assemblees i vaig mantenir-me en contacte amb diversos membres per a seguir el conflicte, procurant ser també al local en la mesura del possible, mentre estudiava i treballava a Barcelona.

A partir de les dades recollides, analitzaré diversos aspectes de la cooperativa a partir del concepte de comunitat, a través de l'obra clàssica de Cohen (1985) i de de la revisió crítica del concepte d'autors com Amit (2002a, 2002b), Dyck (2002) i Howell (2002). Complementaré aquesta anàlisi amb una visió menys unitària en termes d'actors i de relacions de poder a partir del marc teòric que Bourdieu esbossa en diversos textos (1987, 1988, 2001a, 2001b, 2005). Per últim, assenyalaré com aquestes dues dimensions estan interrelacionades i la importància d'aquesta intersecció amb referència a la cohesió del grup.

Trajectòria i transformació de *Naturalment*

Naturalment neix el 1996 com un grup de treball dins de l'Ateneu Llibertari d'Igualada per a “consumir d'una altra manera” i com a alternativa al sistema capitalista i a grans multinacionals a partir de l'autogestió i del contacte directe entre productors i consumidors. El grup el constituïren joves –entre 16 i 23 anys– d'una mateixa colla d'amics que formaven part de l'Ateneu, d'ideari anarquista i anticapitalista i preocupats per qüestions d'alimentació i d'agricultura amb relació al model de producció capitalista i al seu impacte en la societat i el medi ambient.

Inicialment, les decisions sobre què i amb qui abastir-se de determinats productes –cereals i farines d'agricultura ecològica i pa d'una fleca cooperativa– no eren planificades, sinó que depenien de què oferien els productors que coneixien a les rodalies, i estaven fortament marcades pel context vital dels joves, que vivien al nucli familiar i no els calia abastir-se d'aliments de tot tipus. La participació era força intermitent, amb períodes d'inactivitat arran de circumstàncies diverses, com anar a estudiar fora de la ciutat; tot i que entren al grup d'altres persones interessades, la majoria de nouvinguts marxen al cap

de setmanes o d'uns mesos. En aquest sentit, tant la Sara¹ com l'Ismael², socis des d'aquest primer moment, remetien als estereotips i a la imatge que es tenia de l'Ateneu Llibertari: la Sara recorda que “el nivell de gestió era molt precari” i l'Ismael, que l'ambient “era molt punki”: “estàvem al local de la FOI³, fumant i bevent ‘birres’ i xerrant, i els que entraven estaven una mica incòmodes”.

Posteriorment, el grup viu dos moments importants d'entrada de gent no vinculada a l'Ateneu o a l'activisme social. El primer fou el 2006, quan l'Ateneu s'implicà en una plataforma en veïnal en oposició al Pla Director de la Conca d'Òdena; alguns membres de *Naturalment* participaren en les concentracions i actes d'obstrucció i resistència civil pacífica, i arran del contacte, entraren dos nuclis, en actiu actualment. El segon fou el 2011, quan *Naturalment* participà en tallers i xerrades a Igualada en el marc dels moviments del 15-M, fent difusió del projecte i d'altres formes de consum; entraren vora deu nuclis (sumant, en total, 20 nuclis, que es marcà com a límit de creixement – posteriorment s'amplià a 25). Aquest moment fou crucial des de la perspectiva del socis anteriors:

[Ja] no érem el sector marginal, [els] de l'Ateneu Llibertari. [...] [Abans] érem els rars, els anarquistes, els hippies, totes aquestes coses. De cop i volta se li va donar un valor i es va ficar a primera línia, i llavors hi va haver una entrada important de gent. Hi havia com més sensibilitat a escoltar això (Sara).

Davant de l'augment del volum de consum i facturació amb l'arribada de nous membres, es decidí constituir-se com a entitat pròpia i deslligar-se de l'Ateneu, amb el qual la majoria de membres no hi estaven vinculats. Això dugué a la creació d'uns estatuts (per requeriment legal) i d'un ideari que establís el projecte de la cooperativa: el procés d'autodefinició s'allargà tot l'any 2012 i les assemblees, que passaren de dues a quatre,

---

¹ La Sara, antropòloga de 42 anys, és membre de l'Ateneu Llibertari i de pensament anarquista. El 1997 entrà a *Naturalment*, on exercí un cert lideratge i fou un referent per a molts socis, especialment els no vinculats a l'Ateneu, els quals en preguntar-los-hi per la cooperativa em remetien a ella, “que en sap més i parla molt bé”. El 2016 marxà de la cooperativa en anar a treballar fora de la ciutat. Tots els noms que apareixen a l'article són ficticis.

² L'Ismael, de 47 anys, és jardiner a mitja jornada i té un hort ecològic, a més d'alguns animals de granja, en una masia abandonada okupada on actualment viu en acord la Generalitat, que n'és el propietari. Juntament amb la seva parella, de pensament anarquista i *hippies*, són membres fundadors de la cooperativa, en actiu gairebé de forma ininterrompuda; foren l'únic nucli fundador restant en marxar la Sara i fins a la tornada d'en Joan –germà de la Sara– el 2017.

³ L'Ateneu es creà sota el paraigües de la Federació Obrera d'Igualada (FOI), que els cedí una sala al seu edifici.

cinc o sis hores, esdevingueren un espai de debat i discussió de temes diversos, des de la organització capitalista, l'economia política global i l'Estat, fins a qüestions d'ecologisme o de gènere⁴. A més a més, a mitjans de 2012 la Sara, que feia d'enllaç amb la FOI i la CNT i volia desvincular-se'n per desavinences amb membres d'aquestes organitzacions, demanà canviar de local. Finalment, *Naturalment* es constituí com a associació el 7 de gener de 2013 i el mateix gener es traslladà a un altre local, de lloguer.

Així, especialment a partir de l'entrada de gent el 2011, *Naturalment* experimenta canvis importants, sobretot en dos aspectes: la molt menor itinerància de membres i el desenvolupament d'una forma d'organització més complexa. En primer lloc, d'ençà els nous nuclis s'han mantingut durant més temps i des d'aleshores la majoria de nuclis nous han tingut continuïtat durant almenys un any. A més, una bona part de les persones que entraren en aquest moment s'han mantingut a l'associació des d'aleshores: el novembre de 2016, dos dels tres nuclis creats el 2006 i cinc del 2011 segueien a la cooperativa (a més de dos altres nuclis que es remuntaven a l'Ateneu). Distanciar-se de l'Ateneu fou un element important en aquesta transformació:

Crec que [la itinerància] era fruit de que *Naturalment* no tenia una entitat pròpia, o sigui, la gent ens sentia de l'Ateneu. A *Naturalment* som els qui som des d'un principi [tots de l'Ateneu] i d'altra gent podia no sentir-se còmodes amb el marc global on estava integrat. [...] ara hi ha membres a *Naturalment* que penso que no haguessin sigut tant actives si hagués continuat a l'edifici que s'identificava com el de l'Ateneu Llibertari (Sara).

En segon lloc, la organització i activitat de *Naturalment* es fa més complexa. Tot i que s'han seguit produint canvis, el gruix de la transformació es produeix entre 2011 i 2012, abans del canvi de local. Actualment, la cooperativa es compon de 25 nuclis familiars (formats per parelles i/o famílies i, en un cas, dos germans) i cada nucli s'encarrega de gestionar almenys una comanda, a excepció de qui s'encarrega de tresoreria –per considerar que la tasca requereix dedicació única– i dels nouvinguts, a qui es dona uns mesos per a acostumar-se al funcionament. Dur una comanda comporta un treball intens i regular –setmanal, quinzenal, mensual o bianual–: primer s'obre un document 'al núvol' a partir d'una plantilla, on consten els productes i el seu preu, i s'avisava que *s'ha obert comanda* i el termini fins a *tancar comanda*. Durant una o dues setmanes, cadascú anota

---

⁴ Aquestes discussions s'originaren a partir de qüestions concretes entorn de la redacció dels estatuts, com ara llistar com a objectiu la difusió d'alternatives al capitalisme, o referir-se a 'socis/es' o 'persones sòcies', sense distingir-ne el gènere.

què vol i quant en vol; passat aquest temps, l'encarregat/da envia el document al productor. Sovint cal *quadrar* les quantitats que es demanen, bé perquè el productor fa preu especial, perquè només n'ofereix en quantitats determinades, o perquè es rep avís de que falta algun producte (segons la collita); aleshores cal modificar la comanda per a complir amb aquestes exigències: es pregunta per WhatsApp o per correu electrònic si algú es presta a fer un canvi i qui vol assumir la compra 'extra' que calgui fer. De vegades, si cal afegir quelcom de poc valor es fa directament; si després ningú ho vol la mateixa persona responsable ho compra.

En rebre la comanda, cal comprovar que no falti res i col·locar cada producte a la caixa de cada nucli, i s'ha de pesar i dividir els paquets grans que s'han comprat entre múltiples nuclis –sacs de farina, garrafes d'oli, kg. de carn, etc.–. Dimarts –el dia que es reben la majoria de comandes, així com verdures i ous, peribles que es reben setmanalment–, de 2/4 de 6 a les 7 de la tarda, es col·loquen i recullen els productes entre tothom qui sigui al local, i si cal els nuclis fan les aportacions necessàries a tresoreria.

L'assemblea, el primer dimarts de mes a les 7, és on, formalment, es prenen totes les decisions de la cooperativa, on es comuniquen incidències, es fan propostes o peticions, resolen dubtes, etc. L'assemblea sol durar entre una i dues hores i, tot i seguir una llista de punts del dia –no necessàriament per ordre–, funciona sense un torn de paraula especialment estricte i sovint conviuen dues o tres converses paral·leles: algú pregunta una cosa i algú altre li respon, mentre una tercera persona comenta un altre aspecte i una quarta persona contesta a aquesta–. Cadascú intervé si té alguna cosa a dir, i d'aquesta manera es solucionen els dubtes o problemes casuístics que els afecten de manera simultània, tot i que sovint s'ha de repetir alguna cosa que s'ha dit. Així, tot i que formalment es discuteixen qüestions concretes, a l'assemblea també es parla del dia a dia i circumstàncies de cadascú, i sovint s'hi barregen converses personals mentre d'altres acaben de discutir la seva qüestió. Finalment, es demana silenci per prendre una decisió consensuada en ares de no allargar més la reunió –circumstància que actua com a pressió per prendre un acord, si cal provisional–; generalment, es prefereix el consens a les majories. Durant el treball de camp, la majoria d'assemblees reunien aproximadament la meitat dels nuclis, que majoritàriament eren els de més antiguitat; d'altres venien abans o després, o breument durant l'assemblea, a recollir els productes, o hi anaven un altre dia, i sovint alguns dels assistents marxaven abans d'acabar la reunió. Més endavant tornaré a d'altres aspectes rellevants de l'assemblea.

L'àmbit de *Naturalment* abasta també altres activitats al marge de l'abastiment de productes. D'una banda, la 'comissió d'activitats', i puntualment algun membre a títol personal, proposa projeccions de pel·lícules, tallers gastronòmics o de reciclatge i xerrades. Així mateix, un o dos cops a l'any s'organitza una calçotada o 'sopar de germanor' per a *conèixer-se*. Puntualment, algun dels membres que viuen a pagès ha demanat ajuda per a construir un cobert o un paller, i s'ha organitzat una jornada de treball col·lectiu, que l'amfitrió compensa amb un àpat. A més, el nucli de Can Galí⁵, que entrà el 2006, oferí una part de les terres que tenia sense conrear com a hort per a cultivar col·lectivament entre tothom qui volgués participar-hi. En línies generals, cadascun d'aquests àmbits generava força activitat entorn de la cooperativa fins que, a finals del 2016, per raons diverses, aquesta començà a davallar: s'organitzaven menys activitats i aquestes tenien menys assistència, no es feu cap altre jornada de treball i es posposaven els àpats col·lectius davant la impossibilitat de concertar una data –fins a deixar de proposar-se–.

Naturalment com a comunitat

Així, la cooperativa passà de ser un petit grup de persones que tenien molt en comú a una associació major de gent aparentment molt més diversa. Efectivament, els membres de la cooperativa refereixen que "hi ha gent molt diferent" (Núria⁶); però aquesta diversitat és relativa i cal tenir en compte, per exemple, que l'entrada de gent el 2011 s'enquadra en la participació de *Naturalment* en els moviments del 15-M a Igualada, que molts dels membres recents conegueren el grup a través d'algun conegut, i que l'objectiu de l'associació refereix a una determinada forma de consum⁷. Així, els membres de *Naturalment* són almenys susceptibles de tenir en comú algunes característiques, com ara un cert progressisme polític o preocupació pel medi ambient.

---

⁵ Can Galí és una masia amb producció agrícola ecològica. El fill gran i la seva parella varen entrar a la cooperativa el 2006 arrel del contacte que he esmentat; en mudar-se a Barcelona, el nucli passà a la mare (Gala), pagesa vídua, que segueix activa a la cooperativa tot i consumir molt poc, sobretot per mantenir el vincle amb els membres amistançats.

⁶ La Núria, d'uns quaranta anys, és inspectora de sanitat d'un ajuntament veí. Implicada en diverses associacions de justícia social i mediambiental, el 2010 conegué *Naturalment* i entrà a formar-ne part.

⁷ El consum, com mostra Bourdieu (1988), és una forma de distinció i diferenciació entre grups i classes socials.

No obstant, sí que existeixen diferències rellevants –sobretot perquè són referides com a tals–: els primers membres de la cooperativa eren joves de classe treballadora, d’ideologia anarquista i amics o coneguts a través de l’Ateneu Llibertari; el 2006 i 2011, gran part dels nousvinguts eren de mitjana o avançada edat i de classe mitjana, parelles amb fills, professionals liberals i funcionaris, i joves amb educació superior de la ‘professional-managerial class’ (Ehrenreich i Ehrenreich, 1979). Avui la cooperativa es compon majoritàriament de classes mitjanes, i, significativament, si *Naturalment* havia començat amb una línia marcadament ideològica, “més anticapitalista”, “ara el missatge és *consum conscient, consum transformador*” (Sara).

En preguntar separatament a varis membres, s’identifiquen diverses representacions de la raó de ser de *Naturalment* i del que suposa la seva activitat: la Sara parla de *sobirania alimentària* i de “alternativa al capitalisme”; la Núria, que prové del cooperativisme i de l’àmbit de comerç just, parla de *consum responsable* i de “saber qui fa el nostre menjar, perquè som el que mengem”; la Gala de Can Galí, pagesa, en forma part perquè “creu en lo ecològic” i que “s’ha de cuidar el medi ambient [...] intentar posar menys productes químics a la terra”; el Josep⁸, molt actiu políticament des de la crisi, parla de “projecte cooperatiu de la gent [...] fora del control de les multinacionals i del gran capital”; en canvi, la Valentina i el Toni⁹ m’explicaren que entraren a la cooperativa per a “menjar més sa” i “més bo” en un context de mala salut d’ambdós.

D’aquí sorgeix la pregunta de com s’integra aquesta diversitat de perfils, interessos i representacions dins la cooperativa, i de quina manera es manté, si és així, la cohesió dins del grup.

A la llum dels canvis ocorreguts a partir de 2011, s’observa a *Naturalment* la constitució d’una ‘comunitat’, en invocar-se “a collective connection that is not merely or even primarily instrumental” (Amit, 2002b:58) on són centrals el conjunt de relacions socials dins l’àmbit de la cooperativa com a base d’aquesta noció (Amit, 2002a i 2002b). *Naturalment* és construïda i sentida així com a “quelcom més” que un lloc de consum; un

---

⁸ En Josep, arquitecte reconvertit en professor interí de secundària arran de la crisi, formava nucli amb la seva dona, la Irene, funcionària de la Hisenda de l’Estat. Tots dos de vora cinquanta-cinc anys, varen entrar a *Naturalment* el 2011 i s’hi mantingueren actius (la Sara i l’Ismael els consideraven ‘puntals’) fins marxar el 2018, com s’explicarà més endavant.

⁹ El Toni i la Valentina, d’uns cinquanta anys, entraren a la cooperativa el 2012. D’altres membres els consideren “pijos” o “gent bé”; rarament participen del discurs polític de la cooperativa o s’hi refereixen així.

espai de sociabilitat i de relacions personals, que es fonamenta en una intensa interacció social facilitada per la convivència derivada del model d'autogestió i de treball col·lectiu –a l'hora de realitzar les tasques necessàries del funcionament ordinari, en les trobades al local els dimarts per a repartir els productes i fer assemblea, o en les activitats que s'organitzen–:

A Naturalment ens cuidem com a grup. O sigui, no només anem a consumir, ens preocupem de fer intercanvis, qui vol té un hort col·lectiu que pot anar a plantar, es fan trobades, intercanvis. Tothom participa, no es delega als productors tot. [...] nosaltres assumim aquestes tasques. Això genera unes relacions entre les persones diferents, que no és només com a compradora o consumidora (Sara).

El funcionament de *Naturalment* comporta un bon nombre de tasques i activitats que mantenen en contacte als socis, tant en persona com a través del mòbil o correu electrònic: bé parlant en l'assemblea, organitzant comandes, col·laborant al local, en activitats organitzades, treballant a l'hort o en una parada en una fira. Aquestes circumstàncies permeten establir relacions interpersonals i experiències compartides, “routinized forms of interaction [that] may offer limited, but effective means for realizing situated senses of belonging and communality” (Dyck, 2002:114). El conjunt d'aquestes relacions cristal·litzen en l'afirmació de la Sara de que “hem fet una *família*. [...] hem creat relacions diferents entre nosaltres a part de ser consumidores”. El terme *família* és emprat sobretot pels membres més ‘veterans’ –*grosso modo*, els qui duen almenys tres anys, especialment els que entraren el 2011-2012 o abans– i, en preguntar-los-hi a què es refereixen, apelen a aquesta dimensió de relacions socials intenses: al fet de *conèixer-se*, de participar en el treball col·lectiu que exigeix a cada individu *implicar-se en la cooperativa*, de suport mutu i d'*ajudar-se*, i de *cuidar-se*; elements que, com apunta l'Ismael, beu directament d'aquesta sociabilitat: “si jo no et conec i no sé què fas, a què et dediques i què et passa, no et puc ajudar en res, i tu tampoc no saps què em fa falta”.

Aquesta noció expressa una experiència compartida i un sentiment de ‘formar part d'alguna cosa’ que transcendeix el sentit econòmic o utilitari de les relacions entre els socis i que incorpora obligacions morals i vincles afectius entre els seus membres; quelcom que sembla indispensable perquè una categoria conceptual de grup esdevingui realitzada (Dyck, 2002; Howell, 2002). La manifestació més directa d'aquest sentiment potser es produí el 2015, quan un dels nuclis que havia format part de *Naturalment* des de l'inici i que passava per dificultats econòmiques digué en assemblea que no podia

pagar la quota (10€/mes), es decidí assumir conjuntament la quantitat i que el nucli no abandonés la cooperativa. Tot i no consumir, el nucli seguí assistint a les assemblees i a d'altres activitats; més tard tornaren a pagar la quota –malgrat, m'explicà després, suposar un esforç important–.

Significativament, la majoria de queixes i conflictes dins la cooperativa refereixen a transgressions d'aquestes obligacions mútues, amb una forta dimensió personal i moral, que implica la noció de 'comunitat'; és en aquests moments quan tal dimensió es mostra de forma més clara. En les assemblees, els assistents –majoritàriament 'veterans'– es queixen tant dels qui duen temps a la cooperativa però col·laboren poc, com dels qui no es relacionen gaire, sobretot si són membres recents –“fa uns mesos entraren aquells dos nuclis i no els coneixem ni sabem qui són. Ni tan sols venen a les assemblees” (Ismael)–. La Irene, que entrà el 2011, es queixava en aquests termes de la Martina, sòcia des de feia quatre mesos, arran d'un conflicte concret: un dia arribaren dues dotzenes d'ous en comptes de sis, de manera que la Núria i la Irene es van esperar a decidir conjuntament com repartir-ho; a la tarda, entre els quatre nuclis presents acordaren donar mitja dotzena a cadascú segons l'ordre en que havien demanat. Però van trobar només una dotzena, a repartir entre quatre nuclis, perquè la Martina –que hauria sigut l'última–, havia passat al migdia i n'havia agafat una sense pensar a repartir-la. La Irene es queixava de que “anava a la seva” i de que “no pensava en els altres”, amb l'agreujant que “ni tan sols” ho havia demanat per WhatsApp, sinó que havia deixat una nota sense dir res, i que, a més, encara no ho havia pagat. La Irene generalitzava aquest cas referint-lo a membres recents que no participaven d'aquesta sociabilitat: “hi ha gent que no s'implica [...] no venen gairebé mai [...] ni a les assemblees”.

Aquesta consideració apropa *Naturalment* a la noció 'densa' de comunitat de Cohen (1985) en la que els membres es relacionen entre sí “not in terms of specialized roles, but rather as 'whole persons'” (Amit, 2002a:4). Resulta significatiu el comentari que l'Ismael em feu quan comentava la 'diversitat' de la cooperativa i que “hi ha gent molt diferent” en termes positius: “el primer dia que va venir la Irene jo flipava. ‘Què hi fa aquí una funcionària?’”¹⁰. A mesura que passen temps relacionant-se amb d'altres membres, els nouvinguts deixen de ser “una que treballa a Hisenda” per a ser “la Irene”. Similarment,

---

¹⁰ Cal tenir en compte l'origen anarquista i llibertari de *Naturalment* i la consideració negativa de l'Estat per part d'alguns membres vinculats a l'Ateneu.

en Josep em deia de l'Ismael, el *hippie*: “el respecten molt. [...] [Hi ha] gent que a primera vista no li cau bé, perquè els sembla un pollós... però quan el tractes, el respecten”.

En canvi, en contrast, amb la noció clàssica que ofereix Cohen, el fet que la cooperativa no englobi la pràctica totalitat de la vida dels seus membres no només no la desqualifica per a ser considerada i viscuda com a tal, sinó que, de fet, “capacity to generate effective, though transitory, links of communal affiliation without resort to or need of long-standing, multiplex or homogeneous relationships is particularly significant in a world of mobile individuals and compartmentalized social lives” (Dyck, 2002:111). Inclús, per a alguns autors, aquest abast limitat de la ‘comunitat’ és quelcom propi de la contemporaneïtat occidental, caracteritzada per la falta d’homogeneïtat i les associacions limitades (Cohen, 2002).

D'altra banda, si bé aquesta a noció de ‘comunitat’ implica també una construcció relacional vers un ‘altre’, difícilment podem considerar que tal sentiment col·lectiu es construeix a partir d'aquesta contraposició (Cohen, 1985). Dos episodis són representatius d'aquest aspecte: primer, el 2015 el grup promogué la creació d'una cooperativa ‘germana’ el 2015 en acumular una llista d'espera de més de 10 nuclis; s'acompanyà aquest grup paral·lel i se'ls oferí consell, espai, contactes, material i eines, però després de nombrosos malentesos entre els seus membres, aquest segon grup va dissoldre's en uns mesos. La Sara expressava al respecte:

Crec que si el nucli de *Naturalment* que érem ens haguéssim dividit i s'hagués creat un altre grup a partir d'una divisió d'aquest, potser hagués anat millor. [...] però ningú volia marxar de *Naturalment* [riu]. Ningú volia anar a fer un altre grup, perquè havíem creat uns vincles personals.

L'altre circumstància es produí a mitjans del 2017, quan la Cooperativa Integral de l'Anoia (CIA) acabada d'aparèixer oferí a *Naturalment* integrar-se en seu projecte de cooperativisme integral. La decisió es va debatre a l'assemblea de *Naturalment* i finalment es decidí que tot i donar suport a la iniciativa no volien integrar-s'hi per conservar el seu model i manera de fer, valorant que “nosaltres ens *coneixem* [...] funcionem bé a la *nostra [manera]*”. El rebuig a la integració en un projecte més ambiciós i en consonància amb la voluntat de difusió i de transformació social –quelcom recollit en els estatuts–, s'explica en termes de ‘comunitat’: per a protegir aquesta sociabilitat que els converteix en una *família*. El model de la CIA, de fins a 100 nuclis servits per 2

alliberats assalariats, es contraposa al model d'autogestió i treball col·laboratiu que ofereix el marc d'interaccions on floreix el sentiment de 'comunitat'. Així, la comunitat es mobilitza i reafirma en la contraposició a un 'altre', però aquesta frontera no és el moment original de presa de consciència de la comunitat (Cohen, 1985:115), perquè la noció de col·lectivitat ja s'invoca i és operativa a l'hora de sancionar, per exemple, obligacions morals entre membres. La dimensió simbòlica no supera el contingut social d'aquesta noció; són aspectes complementaris: "what is imagined can only be truly felt and claimed by its potential members if they are able to realize it socially" (Amit, 2002a:8).

Aquí, doncs, 'comunitat' no refereix tant a una categoria simbòlica sinó al 'contingut social real' (Amit, 2002b), a determinades formes de interacció social que vertebrin i signifiquen aquesta consciència de col·lectivitat. Podem descriure millor la cooperativa com a un grup concebut

by reference to what is held in common by members rather than in terms of oppositional categories between insiders and outsiders [...] What matters most, therefore, is what 'we' have shared, not the boundary dividing 'us' from 'them'. [...] the identity and sense of community arises in the course of, and is conceptualized in terms of particular forms of social interaction (Amit, 2002b:60).

Dins d'aquesta 'comunitat', l'activitat de la cooperativa, o els productes comprats, es signifiquen en termes de salut, de justícia social o de cura del medi ambient, i cadascuna d'aquestes circumstàncies comporta una representació distinta de què és *Naturalment* – un lloc de compra, un grup de coneguts, una 'alternativa al sistema' – i, conseqüentment, de què s'hi fa. La consideració de formar part d'aquesta *família* ofereix un punt de contacte per a la coexistència d'aquestes representacions diferents, i la interacció entre 'whole persons' suposa també que, aparentment, no es contraposin aquestes diferents representacions; la preferència de consensos en l'assemblea respon a aquesta mateixa lògica que prioritza la cohesió i reproducció del grup (Bailey, 1965). Així, com expressa Cohen, "the triumph of community is to so contain this variety that its inherent discordance does not subvert the aparent coherence which is expressed by its boundaries" (1985:20).

D'altra banda la pròpia dinàmica de la cooperativa entorn del funcionament ordinari evita, fins a cert punt, la contraposició d'aquestes representacions. Gairebé totes les qüestions que es discutiren en l'assemblea el 2017 referien bé a qüestions aparentment tècniques o

de funcionament –si s’obrirà una comanda, si cal trucar a un productor, si fa falta una bàscula–, o bé, en menor mesura, a qüestions que afectaven a la reproducció del grup, com ara reclamar que algú no duu cap comanda o que alguna tasca no s’està realitzant.

Naturalment com a camp polític

La imatge que he donat fins aquí de la cooperativa com a ‘comunitat’ és, no obstant, excessivament harmoniosa i, tot i expressar-s’hi conflictes, oculta les relacions de poder desiguals dins d’aquesta. Resulta necessari analitzar *Naturalment* com un espai de relacions de poder. A partir del treball de Bourdieu, podem analitzar la cooperativa com a *camp*, és a dir, atenent a les relacions entre actors com a relacions entre posicions dins d’una estructura social; cadascuna de les posicions és definida per la possessió relativa de distints tipus de capital (o de poder), establint-se relacions de dominació, subordinació o homologia (Bourdieu, 2005). Tal anàlisi ens permet recuperar les diferències entre els distints membres a l’hora d’examinar les relacions de poder entre sí i conceptualitzar la organització, funcionament i cohesió de la cooperativa de manera més realista.

Els pes de cadascuna de les quatre formes de capital que distingeix Bourdieu està determinat pel grau en que la seva possessió ofereix avantatges que estan en joc en el camp (2005:150). Així, el capital econòmic té poca importància en la cooperativa: tots els nuclis paguen una mateixa quota mensual i consumir més no suposa més poder davant dels altres nuclis. Els que determinen l’estructura de l’espai social en aquest cas són els capitals cultural, social, i, sobretot, la seva dimensió simbòlica (capital simbòlic).

El capital cultural refereix l’educació, coneixements i habilitats que atorguen un avantatge –estatus, prestigi, etc.– i permeten deseixir-se dins el camp (Bourdieu, 2001a). A *Naturalment* són els coneixements, idees i pràctiques necessaris per a participar en la cooperativa, des del funcionament fins a la manera de relacionar-se amb els altres: la dinàmica assembleària –torns de paraula o votacions, però també què es pot proposar a l’assemblea i què resultaria poc adequat fer, o la preferència pel consens sobre les majories per evitar conflictes–, el llenguatge i discurs emprats, la forma d’organització autogestionada de comandes i comissions, i el funcionament ordinari, des de quines tasques s’han de fer, en quin moment i de quina manera. Per la seva naturalesa

*incorporada*¹¹ (Bourdieu, 2001a:139), l'acumulació d'aquest capital per part dels nous membres en forma d'aprenentatge requereix un cert temps, i, *grosso modo*, podem mesurar el capital cultural acumulat pels membres segons la seva antiguitat¹². Els membres de més antiguitat es mouen amb més fluïdesa en l'assemblea dominen el discurs hegemònic –emfasitzar la importància d'estar contribuint a una forma econòmica alternativa a l'hegemònica, o la naturalesa col·laborativa de la cooperativa i de l'autogestió– i tenen un rol directiu a l'hora d'organitzar activitats i/o marcar una determinada agenda; són també els que més participen i en tot moment els qui criden a reunió, els qui la comencen –els nouvinguts esperen a que es digui quelcom– i qui actuen com a moderadors al llarg de la reunió. Al principi del treball de camp, qui duia a terme aquesta tasca era gairebé sempre la Sara, i en marxar ella ho feu la Núria i, en alguns casos, la Irene, que aleshores eren pràcticament les sòcies amb més experiència¹³.

Aquest capital cultural s'expressa també amb una dimensió simbòlica en la mesura en que l'experiència és reconeguda a aquests membres amb més antiguitat com a persones que “en saben” i que “parlen molt bé”, especialment la Sara i, en menor mesura, també la Núria. Fins que marxà, la Sara era el referent per a molts dels membres pel rol de lideratge que exercia i per conduir l'activitat de la cooperativa, especialment durant la redacció dels estatuts per a constituir-se com a associació; per la seva banda, i de forma significativa, la Núria forma part de la comissió de benvinguda que s'encarrega d'explicar als nous membres el funcionament de la cooperativa. D'altra banda, als membres ‘fundadors’ del grup se'ls reconeix un major coneixement i habilitat en la organització, el “parlar bé” –sobretot en l'espai assembleari– i una certa autoritat per ser “els que van començar el projecte” i perquè se'ls atribueix una forta vinculació personal amb *Naturalment*. Una anècdota significativa de l'autoritat atribuïda a aquests ‘fundadors’: parlant amb en Josep sobre si podria assistir a una assemblea extraordinària per resoldre un conflicte, m'aconsellà que en parlés amb l'Ismael perquè “si vas amb l'Ismael et posaran menys problemes”.

---

¹¹ Bourdieu assenyala dues formes més de capital cultural –objectivat i institucionalitzat–, però aquestes no tenen un gran impacte en aquest cas.

¹² Destaquen els provinents de l'Ateneu: “portàvem deu, quinze anys d'experiència de treballar d'una altra manera. [...] anys de maduresa que portàvem quant a dinàmiques assembleàries i de treball en col·lectiu” (Sara).

¹³ Exceptuant l'Ismael, que se'n desentenia: “a mi no m'agrada manar”.

Finalment, el capital social es correspon al conjunt de recursos, actuals o potencials, als quals s'accedeix en virtut de pertànyer a una xarxa de relacions duradores que constitueixen vincles efectius i permanents entre els actors (Bourdieu, 2001b) i refereix aquí la capacitat dels actors de la cooperativa de mobilitzar relacions socials dins de la cooperativa. D'una banda, l'establiment de noves xarxes socials requereix temps i, consegüentment, els membres amb més antiguitat són també susceptibles de mantenir vincles més forts entre sí, cristal·litzats, com hem vist, en un sentiment de comunitat. Aquestes xarxes s'estenen també fora de l'espai principal de la cooperativa: l'hort de Can Galí, per exemple, on la Gala i la Irene, i en menor mesura, la Valentina, es troben regularment; aquest espai constitueix així un lloc de trobada en el qual aquestes sòcies parlen també de la cooperativa, exposen les seves opinions i crítiques i reforcen així un vincle entre sí.

Així doncs, l'estructura de capitals dins del camp de la cooperativa configura dos pols en les relacions de poder: en una posició dominant els membres de més antiguitat, i especialment, en ordre ascendent, els qui entraren el 2006 i 2011, i els qui fundaren *Naturalment* dins de l'Ateneu Llibertari; en un lloc més subordinat, membres més recents, amb vincles menys forts amb aquest nucli de 'veterans' i amb una menor participació dins de la cooperativa. Una expressió clara d'aquestes relacions de poder tingué lloc en una assemblea quan un membre recent proposà contactar amb un pagès conegut que els oferia alguns productes a millor preu; després de diverses objeccions, la Núria objectà que no es tractava d'horta ecològica i que "la cooperativa no està per a això". La intervenció, recolzada per l'autoritat de l'antiguitat i d'un cert lideratge, pràcticament acabà la discussió: d'altres 'veterans' manifestaren el seu acord i qui havia fet la proposta la retirà i fins i tot es disculpà tot donant-li la raó.

La consciència de 'comunitat' ha d'entendre's en el marc d'aquestes relacions de poder. En l'acollida i en la descripció del projecte als nouvinguts es transmet una determinada representació de *què és* la cooperativa i, per tant, *què s'hi fa* (i què no); i aquesta és reforçada –de forma no explícita però sí conscient per a alguns membres– en el funcionament ordinari, com en l'episodi referit a dalt en que la Núria, que recuperava i ampliava la Sara:

El discurs clar és consumir ecològic i de proximitat, cada vegada que es presenta un productor, algú o altre ho recorda a l'assemblea. I el treball col·lectiu. [...] [quan] en assemblea se li diu a algú que no està fent res quan tothom estem fent coses ja estàs creant

un discurs: que ho hem de fer entre totes, que hem de treballar col·lectivament. [...] Si tu no treballes pel bé comú... no es diu així explícitament, però potser no és el teu espai.

Així, els nous membres incorporen aquests significats com a *habitus* (Bourdieu, 1988), de manera que aquest passa a estructurar les seves apreciacions i accions futures¹⁴, i a legitimar així, de forma cíclica, la representació de la cooperativa del grup dominant, expressada en termes concrets: la cooperativa es dedica al “consum de productes agroecològics i de comerç just que paguin un preu digne al productor, que estiguin cultivats respectant els cicles de la natura i de la terra i que vinguin de circuits de producció i de comercialització curts i de proximitat”¹⁵. En aquest sentit, doncs, podem referir aquests mecanismes de transmissió i reproducció social com a ideològics, això és, com un conjunt d’idees que signifiquen una acció social en una lluita de poder central per a l’estructura social (Eagleton, 2005:53-54): aquí, aquesta lluita de poder central és la pròpia definició de *què és* la cooperativa, i per tant, *què es consumeix*, a qui es compra o com s’organitzen. En la mesura en que aquests transmeten, de forma incorporada, la representació dominant, el grup dominant no es veu amenaçat per altres representacions i significacions individuals en termes, per exemple, de salut. En paraules de la Sara:

El discurs no sempre és explícit, però [...] jo crec que està a primeríssima fila perquè ho estan vivint en primera persona, sense ficar-li un nom tant clar. [...] però s’està fent alternativa al sistema a *Naturalment*, s’està creant unes relacions econòmiques, socials, diferents. Forma part de la dinàmica de treball i això ja és transformador. [...] Hi ha gent que no n’és conscient [...] cap problema. Estan fent la revolució sense saber-ho.

Un últim episodi el febrer de 2018 posà al descobert aquestes relacions desiguals, així com que la consideració de ‘comunitat’ és construïda en el marc d’aquesta configuració concreta de relacions de poder, a més d’explicitar la dimensió de *camp de lluita* de la cooperativa i la importància de les formes de transmissió cultural que he exposat. Des de mitjans del 2017, alguns dels membres ‘veterans’ –l’Ismael, la Núria, la Gala, la Irene i en Josep– s’havien anat queixant de que la cooperativa “ja no és el que era”: a les assemblees només es tractaven qüestions de funcionament de les comandes, sense

---

¹⁴ Aquesta jerarquia dominant es legitima i reforça en inscriure’s, per exemple, en que els càrrecs requerits per a constituir-se com a associació són ocupats per membres fundadors, o en la organització de les caixes en ordre descendent d’antiguitat: l’Ismael és, simbòlicament, el “nucli 1”.

¹⁵ Presentació dins el bloc de l’associació. El text fou presentat i aprovat en assemblea. Disponible a <http://cooperativanaturalment.blogspot.com/>. Darrera consulta: 03/08/2018.

contingut polític o una crítica del consum¹⁶, no es feien activitats –o tenien molt poca assistència–, trobades ni cap àpat col·lectiu.

S’ha entrat en un procés en que tothom està en les comandes. És tant mecànic que no es valora parlar del model organitzatiu. Abans es feien debats interessantíssims al local, i això que feia molt de fred, i s’acabava prenent una decisió per consens. Ara no, és com si s’hagués acomodat al sistema capitalista de la comoditat. És més fàcil comprar per internet, venir, pagar i ja està (Josep).

Així, la Irene i en Josep afirmaven que “s’ha perdut la filosofia de la cooperativa” i que “hi ha gent que van només per a comprar més barat”, que això no és un projecte cooperatiu [...] no hi ha compromís”. Ambdós es queixaven també de qui feia servir el grup de WhatsApp –del qual la Irene i la Gala no formen part– per prendre decisions que s’haurien de prendre en assemblea. Similarment, la Gala es mostrava molt enfadada perquè s’havia presentat una comanda de bolets nova i la visita al productor, que abans era una visita grupal per conèixer el projecte i es programava col·lectivament en assemblea segons les disponibilitats, s’havia avisat amb només unes hores de previsió. Significativament, l’Ismael es queixava d’alguns “*ecopijos*” que “ho tenen [la cooperativa] com una botiga. Si només volen comprar, que vagin a l’ecomat [el projecte de la CIA, amb un model distint]”. I es queixava també de la pèrdua del treball col·lectiu: en una comanda de farines s’havien demanat molts sacs petits, individuals, en comptes de *quadrar la comanda* i comprar un sac més gran (i més barat) i repartir-lo. Quan l’encarregada digué “caldria posar-se d’acord”, l’Ismael coincidí amb la opinió i afegí: “s’hauria de parlar més, en general”. Resulta interessant observar que les queixes es feien en termes de comunitat alhora que denunciaven el qüestionament de la representació dominant.

En graus diversos, tots els ‘veterans’ compartien aquestes queixes. Al febrer la Irene marxà de la cooperativa perquè “n’estava cansada”, i posteriorment es mostrà dolguda pel fet que ningú s’hagués interessat gaire perquè es quedés. Finalment, a principis de març l’Ismael manifestà les seves queixes i es convocà una assemblea extraordinària a finals de mes per a aclarir “cap a on va” la cooperativa. Aquesta reunió, insòlitàment, gairebé tots els nuclis de *Naturalment*, i, significativament, l’Ismael plantejà les queixes en termes de ‘comunitat’ quan expressà la importància de la cooperativa com *família*, quelcom que “s’estava perdent” perquè “no es fan coses conjuntes [...] hi ha molta gent

---

¹⁶ Els qui es queixaven evocaven diverses iniciatives que s’havien plantejat a l’assemblea des de 2013: utilitzar moneda social o passar la tresoreria a un compte de banca ètica.

que no sé qui sou”; però també en termes de reclamar la legitimitat d’una determinada representació de *què és Naturalment*, quan manifestà que “s’havia perdut la cosa social” i que algunes persones només venien a comprar. D’una banda, les persones que es sentiren al·ludides com a ‘mers compradors’ defensaren també tenir un vincle amb la cooperativa –això és, segons Bourdieu, la *illusio*: la incorporació dels criteris dominants–; però en canvi la decisió final fou recuperar i dinamitzar les diferents comissions, especialment la d’activitats, fer una nova assemblea extraordinària en un dinar col·lectiu –“de germanor”– i recuperar l’ideari de la cooperativa, que havia quedat a mig redactar en acabar els estatuts: fins a aquest moment de crisi de ‘comunitat’ no s’havia reclamat definir-lo-. La noció de comunitat i les relacions de poder entre grups i representacions apareixen així entrelaçades.

En preguntar als qui es queixaven que la cooperativa “no era com abans”, la Irene, en Josep i la Gala destacaven el seu paper a l’hora d’acollir els nous. La mateixa Sara reconeix un cert lideratge a l’hora de fer que “la gent assumeixi com a discurs seu”: “Fas pedagogia, en realitat, fas com classes. ‘Què és la moneda social?’, pues amb la gent que estàs allà muntant les cistelles, o en assemblea, ho expliques”. La marxa el 2016 de la Sara, que projectava una representació i ideologia en dirigir el funcionament i en l’acollida de nous membres, debilità els principals mecanismes de transmissió cultural del grup dominant, ja que cap altre veterà se’n feu càrrec. D’ençà, molts dels nous, en actuar segons representacions pròpies diferents de *què és la cooperativa* –notablement, “tractar la cooperativa com una botiga” (Irene)–, qüestionaven la representació que vertebrava el sentiment col·lectiu. La reclamació de l’Ismael, investida de tota la força simbòlica que li dona ser reconegut com a membre ‘fundador’, fou la reacció a aquesta dinàmica centrífuga de canvi.

Consideracions finals

Les diferències entre membres de la cooperativa i entre els diferents significats que atorguen a l’activitat de la cooperativa i, consegüentment, les accions que hi duen a terme, s’harmonitzen a través de consideració de *Naturalment* com a ‘comunitat’, fonamentada en la densitat de interaccions socials facilitades per la organització i funcionament del grup –“tenim quelcom en comú com a resultat de la nostra interacció social” (Amit, 2002a:10). En relacionar-se en aquests termes, d’altres aspectes que podrien resultar discordants queden, aparentment, en un segon pla; així, l’ambigüitat i flexibilitat dels

símbols compartits que converteixen la cooperativa en una *família* (Cohen, 1985) permet que diferents persones duguin a terme una mateixa activitat, donant-li un significat diferent, sense entrar en conflicte directe.

Així la fetitxització¹⁷ de la comunitat-*família* supera la pròpia trajectòria històrica, que definia la cooperativa amb un objectiu revolucionari, i el converteix en una col·lectivitat que té sentit *per se*, més enllà del seu valor instrumental que, en canvi, queda reclòs en l'àmbit personal, on cadascú el significa en els seus propis termes; fins l'objectiu històric també s'ha vist superat per la consideració de comunitat: “el discurs de l'inici, més anticapitalista [...] ara no és un dels objectius de Naturalment treballar-ho” (Sara). Aquesta comunitat esdevé així també la base sobre la qual construir noves relacions entre persones distintes –“tenim quelcom en comú que pot ser la base d'interaccions socials futures” (Amit, 2002a:10)–.

No obstant, aquesta noció de ‘comunitat’ opera des d'una estructura de relacions de poder dins el grup, on els ‘veterans’ ocupen una posició dominant i aconsegueixen imposar una representació de la cooperativa i del context on aquesta es situa: una forma de consumir alternativa a l'hegemònica, que persegueix objectius de justícia social i mediambiental. La idea de ‘comunitat’ resulta inseparable d'aquesta configuració del poder perquè la interacció social intensa sobre la qual es sustenta la consciència de col·lectivitat és resultat del model d'autogestió que comporta la representació dominant de la cooperativa. Tal noció de col·lectivitat ofereix un marc de relacions que resulta menys conflictiu alhora que, amb el temps i l'aprenentatge, la representació dominant és integrada com a *habitus* a partir del funcionament ordinari. Així, la cohesió es manté sota la noció *família* mentre dura el predomini del discurs dominant, en una mena de compromís entre ‘rebaixar’ el discurs polític explícit del projecte sempre i quan es mantingui la idiosincràsia en la pràctica: si s'actua seguint el discurs dominant, la diversitat de significats individuals no és vista com a problemàtica.

L'anàlisi que he presentat serveix per a assenyalar dimensions importants dels esforços de la cooperativa per a mantenir un grup cohesionat, però no és exhaustiu ni n'esgota les

---

¹⁷ Empro el terme referit a qüestions de creativitat social –“the creation of new social forms and institutional arrangements” (Graeber, 2005:407)–, en el sentit que refereix Graeber: “Collectively, human beings create their worlds, but owing to the extraordinary complexity of how all this creative activity is coordinated socially, no one can really keep track of the process, let alone take control of it. As a result, we are constantly confronting our own actions and creations as if they were alien powers (ib.:428).

possibilitats. Algunes preguntes resten sense respondre –perquè ningú s’encarregà de la transmissió en marxar la Sara? S’era conscient de la seva importància?– i se’n plantegen d’altres per a investigacions que requereixen una observació més prolongada –la noció de ‘comunitat’ pot superar completament la representació dominant, establint el grup com a un amb raó de ser pròpia?–. En aquesta última línia, una investigació més desenvolupada del cas de *Naturalment* podria ser útil de cara a considerar l’aparició o creació de noves institucions i formes socials, i a preguntar-nos no només com es creen nous marcs d’interacció social, sinó, sobretot, per què.

Bibliografia

- AMIT, V. (2002a) “Reconceptualizing community”. A AMIT, V. (ed.) *Realizing community: concepts, social relationships and sentiments*. London: Routledge, pàg. 1-19.
- (2002b) “The trouble with community”. A AMIT, V.; RAPPORT, N. *The Trouble with community : anthropological reflections on movement, identity and collectivity*. London: Pluto, pàg. 42-65.
- BAILEY, F.G. (1965) “Decisions by Consensus in Councils and Committees: with special reference to village and local government in India”, A BANTON, M. (Ed.) *Political Systems and the Distribution of Power*, New York: Psychology Press, pàg. 1-20.
- BOURDIEU, P. (1987) “Los Tres Estados del Capital Cultural”. *Sociológica (México)*, 5: 11-17. URL permanent: <http://www.sociologiamexico.azc.uam.mx/index.php/Sociologica/article/view/1043/1015>.
- (1988) [1979] *La distinción. Criterio y bases sociales del gusto*. Madrid: Taurus, Buenos Aires: Siglo XXI.
- (2001a) “Las formas del capital. Capital económico, capital cultural y capital social”. *A Poder, derecho y clases sociales*. Bilbao: Desclée de Brouwer, pàg. 131-164.
- (2001b) “El capital social. Apuntes provisionales”. *Zona abierta*, 94-95: 83-87. URL permanent: <https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=45076>.

- (2005) “La lògica de los campos”. A BOURDIEU, P.; WACQUANT, L. (2005) [1992] *Una invitación a la sociología reflexiva*. Buenos Aires: Siglo XXI, pàg. 147-172.
- COHEN, A. (1985). *The Symbolic construction of community*. London: Routledge.
- (2002) “Epilogue”. A AMIT, V. (ed.) *Realizing community : concepts, social relationships and sentiments*. London: Routledge, pàg. 165-170.
- DYCK, D. (2002) “‘Have you been to Hayward Field?’ Children’s sport and the construction of community in suburban Canada”. A AMIT, V. (ed.) *Realizing community : concepts, social relationships and sentiments*. London: Routledge, pàg. 84-103.
- EAGLETON, T. (2005) [1997]. *Ideología. Una introducción*. Barcelona: Paidós.
- EHRENREICH, B. i EHRENREICH, J. (1979). “The professional-managerial class.” A WALKER, P. (ed.) *Between labor and capital*. Boston: South End Press, pàg. 5–48.
- GRAEBER, D. (2005) “Fetishism as social creativity, or, Fetishes are gods in the process of construction”. *Anthropological Theory*, 5(4): 407–438. DOI: 10.1177/1463499605059230
- HOWELL, S. (2002) “Community beyond place. Adoptive families in Norway”. A AMIT, V. (ed.) *Realizing community : concepts, social relationships and sentiments*. London: Routledge, pàg. 84-103.